

ԳՆԵԼ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՆՈՐ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԻՄՆՈՒՄՆ ՈՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Միջնադարյան Հայաստանի բնակչության հիմնական զանգվածն ապրում էր գյուղերում կամ գյուղական տիպի բնակավայրերում: Հնագույն ժամանակներից ի վեր Հայաստանում գյուղերի առկայությունն անժխտելի իրողություն է:

Օտար նվաճողների արշավանքների ու ասպատակությունների հետևանքով Հայաստանի քաղաքները, ավանները, ամրոցներն ու գյուղերն ավերվում, դաշտերն ու մշակելի տարածքներն ամայանում էին, իսկ բնակչության մի մասն սպանվում կամ գերեվարվում էր: Մարդկանց պակաս վնաս չէին պատճառում տարերային աղետներն ու համաճարակները, որոնց հետևանքով նրանք հարկադրված փոխում էին իրենց բնակության վայրը կամ էլ հարմարվում նոր պայմաններին:

Միայն ժամանակի ընթացքում և քաղաքական նպաստավոր պայմանների դեպքում էր հնարավոր լինում դժվարին ու երկարատև աշխատանքով վերականգնել հին բնակավայրերը կամ էլ հիմնել նորերը: Նոր բնակավայրերի երևան գալը պայմանավորված էր տարաբնույթ գործոններով:

Միջնադարյան Հայաստանի նոր բնակավայրերի հիմնադրումն ու բնակչության վերաբնակեցումն իր մեջ է ընդգրկում բազմաբնույթ, միմյանց լրացնող ու փոխկապակցված հարցերի մի ամբողջ շարք: Ղրանք բնակչության տեղաշարժերի, տարբեր բնական գոտիներում տեղի ունեցած բնապատկերների փոփոխությունների՝ ամայի ու անմշակ հողատարածքների յուրացման, ջրային տարբեր մակերեսների չորացման, անտառների հատման, ջրանցքների, կամուրջների ու հաղորդակցության այլ ուղիների կառուցման, այգիների հիմնման և բնության հետ մարդու կապերի այլ ձևերի ու եղանակների վերաբերյալ տվյալներ են: Թվարկվածների հետ սերտորեն աղերսվում են նաև խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում առաջին վերաբնակեցումների, դրանց շեշտակի դառնալու կամ թուլանալու պատմական հանգամանքները, որն է տեղում առավել տարածվելու, պատճառահետևանքային կապերի երևան հանումն, այդ գործընթացներում ավատական հաստատությունների ու հասարակաշերտերի խաղացած դերի բացահայտումն և այլ հարցեր:

Թվարկված հիմնահարցերը մեզանում հատուկ քննության նյութ չեն դարձել: Միայն նրանցից մի քանիսը որոշ չափով ներկայացվել են ընդհանուր բնույթ կրող՝ Հայաստանի ոռոգման համակարգերին,

հողամշակման գոտիներին, վանական տնտեսություններին նվիրված աշխատություններում:

Թեև մեր սկզբնաղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս մատնանշված հարցերի մեծ խումբ լուսաբանել, այդուհանդերձ, դրանց մի մասի առաջադրումն իսկ կարևոր նպաստ կարող է բերել ցարդ անտեսված որոշ հարցերի պարզաբանմանը:

Ներկայացվող թեմայի ժամանակագրական շրջանակներն ընդգրկում են VII-XIII դդ., երբ Հայաստանում տեղի էին ունենում եթնօքաղաքական ու տնտեսական ուշագրավ տեղաշարժեր:

Ինչպես արդեն ասվեց, սկզբնաղբյուրների մատուցած նյութերը սակավ են: Դրանք հիմնականում VII-XIII դդ. հայ մատենագիրների երկերն են ու վիմագիր արձանագրությունների տվյալները: Մեր տեղեկություններն որոշ չափով հարստանում են կողմնակի փաստերով՝ բնակավայրերի կամ դրանց հիմնադիրների անուններով, բնակատեղերի տեղագրությամբ և ուրիշ տվյալներով:

Գյուղական նախկին բնակավայրերի վերականգնումն ու նորերի հիմնումն ընդունված իրողություն էր, որովհետև դրանց վերաբերյալ մշակվել էին որոշակի սկզբունքներ: Վերջիններս իրավական նորմի ուժ էին ձեռք բերել: Միջնադարյան հայ իրավունքի նշանավոր հուշարձաններից մեկում՝ Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաստանի» երկում ուշադրություն է դարձվում նոր գյուղեր հիմնելու պարագայում հողային և բնական այլ արժեքները գյուղական համայնքի անդամների միջև բաժանելու հետևյալ սկզբունքներին՝

ա) Նոր գյուղեր հիմնելիս անհրաժեշտ թվով բնակչության առկայության դեպքում էր միայն հնարավոր հողը, ջուրը և բնական այլ միջոցները համայնքի անդամների միջև համարել վերջնականապես բաժանված:

բ) Ոչ հեռավոր անցյալում ավերակ դարձած գյուղերը վերականգնելիս, նրանց նախկին բնակիչները կարող էին վերստին տիրել իրենց կալվածքներին, իսկ եթե դրանք ավերվել էին շատ ավելի վաղ, ու նրանց սահմաններն անճանաչելի էին դարձել, կամ տեղերը փոխվել էին, այդ դեպքում թույլատրվում էր բաժանումը կատարել հավասար սկզբունքով:

գ) Տիրույթները բաժանելիս առաջին հատկացումը սահմանվում էր եկեղեցուն, իսկ գյուղի ավագին առաջարկվում էր տալ մեկ բաժին հավելյալ տիրույթ, քանի որ նա հոգում էր այլոց հոգսերը¹:

Նոր բնակավայրեր հիմնելու և բնակչության վերաբնակեցման հարցերը հայոց թագավորների, իշխանական տոհմերի առաջնորդների,

¹ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ խոսրով Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 127:

բարձրաստիճան հոգևորականների, եկեղեցիների ու վանքերի, ինչպես նաև գյուղական համայնքների իրավասության ներքո էին:

640թ. աշնանը արաբական զորքերը Չյուսիսային Միջագետքին տիրելուց հետո մտան Չայաստան: Չոկտեմբերի 6-ին նրանք պաշարեցին Դվին մայրաքաղաքը: Չայ իշխաններից Թեոդորոս Վահևունին, խաչեան Առավելյանը և Շապուհ Ամատունին փորձեցին հայոց ցրված ուժերը համախմբել և դեպի Դվին թշնամու առաջխաղացումը կանխելու համար քանդեցին Մեծամոր գետի վրա կառուցված կամուրջը: Այնուհետև նրանք քաղաքի բնակչությանը պատսպարեցին նրա ամրոցում: Դվինում աշնան այդ օրերին բացի տեղաբնիկներից հավաքվել էին նաև Չայաստանի լեռնային ու նախալեռնային շրջաններից եկած մարդիկ, ովքեր վարձակալությամբ մասնակցում էին այգեկութին²: Նշենք, որ լեռնային ու նախալեռնային շրջանների բնակչությունը Արարատյան դաշտում վարձակալությամբ այգեկութին մասնակցելով չէր սահմանափակվում: Նրանք նաև մասնակցում էին խաղողի այգեթաղին, իսկ զարմանը՝ այգեբացին: Սա հնամենի մի սովորույթ էր, որը սկիզբ էր առել վաղնջական ժամանակներից և շարունակվում էր մինչև վերջերս:

Թշնամու հարձակումը կանխելու կամ նրա սրընթաց գրոհը թուլացնելու նպատակով մայրաքաղաքից ոչ հեռու գտնվող երկրի կարևոր հաղորդակցության միջոցներից մեկի՝ Մեծամորի կամրջի հարկադրական ավերումը թեև եզակի է, բայց կողմնակի փաստերը նույնպես ցույց են տալիս եկվորների կողմից Չայաստանի բնական միջոցներին պատճառած վնասները:

Աբեռուսի տեղեկությամբ մինչև Դվինի գրավումը արաբները հաստատվեցին խոսրովակերտ անտառի մերձակայքում³: Նրանք քաղաքը գրավեցին՝ շուրջը կրակ վառելով, որի ծխից պարսպի պահապանները չկարողացան հակառակորդին լրջորեն դիմադրել: Կարծում ենք, որ Դվինի նման մեծ քաղաքի պարիսպների շուրջը կրակ վառելն ու ծխով պատելը կարող էր կատարվել ի.հաշիվ խոսրովակերտի անտառի փայտի:

Մեծ էր նաև թշնամու հասցրած վնասը քաղաքի բնակչությանը: Աղբյուրների հավաստմամբ առաջին արշավանքի ժամանակ Դվինում

² Պատմություն Աբեռուսի, աշխատասիրությամբ Գ.Վ.Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 138:

³ Նույն տեղում:

արաբների կողմից սրածվածների թիվը հասնում էր 12 հազարի⁴, իսկ գերեվարվածներինը՝ 35 հազարի⁵:

Արաբական ներխուժումների հետևանքով հայ բնակչության տեղահանություններն ու գերեվարումներն այնքան տարածված էին, որ Ներսես Տայեցի կաթողիկոսը (641-661) 645թ. Դվինում եկեղեցական ժողով գումարեց, որի քննության առած առանցքային հարցերից մեկը վերաբերում էր գերեվարվածների ընտանիքներին: Ժողովի ընդունած 7-րդ կանոնը գերության քչվածների ամուսիններին արգելում էր ուրիշների հետ ամուսնանալ: Ժողովը նրանցից պահանջում էր սպասել 7 տարի, եթե նրանք գերությունից չվերադառնային, նոր միայն կարող էին ամուսնանալ: Եկեղեցաժողովը հիշյալ կարգը զանց առածների ամուսնությունը դիտում էր ապօրինի, պոռնկություն և անհրաժեշտ համարում նրանց բաժանել, իսկ ունեցվածքն աղքատներին տալ: Պարտադրվում էր նաև գերեվարվածների վերադարձից հետո վերականգնել նրանց նախկին ամուսնությունը⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, Դվինի ժողովի կանոնադրական նշված որոշումը մի փորձ էր կանոնակարգել քաղաքական պայմանների փոփոխության հետևանքով հայկական ընտանիքի ներսում տեղի ունեցած ձևախեղումը: Եկեղեցական ժողովն ամուսնալուծության համար խոչընդոտներ հարուցելով ու երկրորդ ամուսնությունն արգելելով հավատարիմ էր մնում քրիստոնեական եկեղեցու բարոյական ոգուն: Հայոց եկեղեցին ընտանիքը դիտում էր ավատական հասարակարգի սոցիալական կարևորագույն բջիջ և ձգտում էր դրանով ամրապնդել այդ հասարակարգի հիմքերը:

Ներսես Գ-ի կողմից կյանքի կոչված հաջորդ ձեռնարկն ևս առնչվում է մեր շոշափած հարցերին:

Սեբեոսի տեղեկացմամբ Ներսես Գ-ը Վաղարշապատի եկեղեցիների մերձակայքում, այն ճանապարհին ուր հայոց թագավոր Տրդատ Գ-ը (298-330) դիմավորել էր Գրիգոր Լուսավորչին, կառուցեց Ջվարթնոց եկեղեցին: Այն աչքի էր ընկել իր բարձր շինությամբ: Եկեղեցու կողքին կաթողիկոսը հիմնադրել էր այլ կառույցներ: Նրա անցկացրած կամ վերակառուցած ջրանցքով տաճարի հարևանությամբ

⁴ Stn Chronique de Denys de Tell Mahré, pub. et trad. par J.B.Chabot, Paris, 1895, p.6, Մանանդյան Հ., Արաբական արշավանքները Հայաստանում, Երկեր, Բ, Երևան 1978, էջ 514-515:

⁵ Սեբեոս, էջ 138: Ուսումնասիրողները մի դեպքում Դվինից գերեվարվածների հիշյալ թիվը կասկածելի են համարել (Տես Тер-Гевондян А., Армения и Арабский Халифат, Ереван, 1977, с.26), մեկ ուրիշ դեպքում՝ հավաստի (Տես Большаков О.Г., Рабство в Халифате, В книге Рабство в средние века, Москва, 1988, с.429):

⁶ Կանոնագիրը Հայոց, Բ, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 205-206:

գտնվող առապար վայրը դարձել էր մշակելի, հիմնել էր խաղողի և այլ պտղատու ընդարձակ այգիներ⁷:

Ձվարթնոցի շինությունների և այգեգործական տնտեսության վերաբերյալ հավելյալ տեղեկություններ ենք կորզում այնտեղ կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքներից, որոնք 1900 թվականից սկսել էր հաշիկ վարդապետ Դադյանը, ապա այն շարունակել էր Թորոս Թորամանյանը, իսկ 1950-ական թթ.՝ Վարազդատ Հարությունյանը⁸: Պեղումներն ի հայտ են բերել երեսունից ավելի սենյակներ ու դահլիճներ, կաթողիկոսական պալատ, բազիլիկ ոճի եկեղեցի, խաղողի մշակման արտադրական ձեռնարկություն՝ հնձանի համալիրով, ընդ որում վերջինս կառուցվել էր տարբեր ժամանակներում: Մկզբում կառուցվել էր հարավայինը, իսկ հետո՝ նրան կցվել էր հյուսիսայինը, որի հավելումը բացատրվում է խաղողի մշակության ընդլայնումով: Հնձանն ուղղանկյունաձև ընդարձակ մի կառույց էր 620 մ² մակերեսով: Միայն հարավային կողմի հնձանում եղած տաքարներում, ինչպես ցույց են տվել հաշվումները, հնարավոր է եղել տեղավորել 10 հազար լիտր քաղցու, իսկ հյուսիսային շարքի տաքարների ընդհանուր տարողությունը եղել է 12,300 լիտր: Բացի մշված հնձանից, կաթողիկոսական պալատի ներքնահարկում հայտնաբերվել են գինու կարասներ⁹:

Ձվարթնոցին վերաբերող հաջորդ տվյալները քաղում ենք Հովհաննես Դրասխանակերտցուց, որը նրա կառուցումը և տեղում բնակավայր հիմնելը նկարագրելիս թեև օգտվում է Սեբեոսի երկից, և որոշ դեպքերում կրկնում է նրան, այդուհանդերձ, իր մախորդի վկայությունների համեմատ կատարում է հետևյալ էական լրացումները: Նրա ասելով Ներսես Գ-ը առապարի դաշտը ջրարբի էր դարձրել Քասաղ գետից անցկացրած ջրանցքով, բացի պտղատու այգիներից հիմնել էր նաև պարտեզներ: Եվ ամենակարևորը, որ անուշադրության էր մատնել Սեբեոսը, Ներսես Գ-ը «Այլ և կարգեալ կացուցաներ ի մմա ամբոխութիւնս երդումարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց»¹⁰:

Մեջբերված կապակցությունը տարբեր կերպ է մեկնաբանվել: Այն դիտվել է իբրև ուխտավորների հյուրանոցներ¹¹, կամ ամբողջ մեջբերումը թարգմանվել է. «Այլև կարգում և բնակեցնում էր այնտեղ շինականների

⁷ Սեբեոս, էջ 147:

⁸ Հարությունյան Վ., Ձվարթնոցի պալատն ու հարակից շենքերը, ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1962, ք. 12, էջ 57-59:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Հովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 88:

¹¹ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ.Ա, Ա.Էջմիածին, 2001, սյունակ 858:

բազմություն՝ աշխարհը բարեկարգելու (կամ աշխարհավարական) կանոնների համաձայն»¹²։ Հիշյալ մեկնության՝ աշխարհը բարեկարգելու կանոնների համաձայն արտահայտությունը ճիշտ չի ներկայացնում Հովհաննես Դրասխանակերտցու մտքի իմաստը։ Այժմ ընդունելի է համարվում տվյալ հատվածի՝ Հ.Մանանյանի բացատրությունը, ըստ որի խոսքը վերաբերվում է Ներսես Գ-ի կողմից Ձվարթնոցում վերաբնակեցված անձանց արտոնյալ կարգավիճակ տալուն, այսինքն՝ նրանք համահավասարեցվել էին քաղաքային բնակչության կարգավիճակին¹³։ Ներսես Գ-ի կողմից Արարատյան դաշտում խաղողագործական ու գինեգործական համալիր տնտեսության հիմնումն ու զարգացումը ենթադրում էին մեծ ծավալի աշխատանքների իրականացում։ Դրանք կարող էին կյանքի կոչվել միայն մարդկային հոծ զանգվածների ընդգրկումով։ Հայտնի է նաև, որ գյուղատնտեսության հիշյալ ճյուղը և՛ աշխատատար էր, և՛ կապվում էր ֆիզիկական ծանր աշխատանքների հետ (այգեթաղ, այգեբաց, էտ և այլն)։ Բացի նշվածից, խաղողագործությունը՝ և նրա արդյունքը՝ գինեգործությունը, պահանջում էին ոչ միայն ֆիզիկական աշխատանքի ներդրում, այլև՝ մասնագիտական նրբին գիտելիքներ։ Հետևաբար, Ձվարթնոցում վերաբնակվածներն այդ ունակություններով օժտված անձինք պետք է լինեին կամ եթե այդպիսիք չէին, ապա այսօրվա ըմբռնումով պետք է վերամասնագիտանային։

Կարևոր նշանակություն ուներ նաև Ներսես Գ-ի հիմնած տնտեսությունում աշխատող անձանց անձնական ազատությունն ու նյութական շահագրգռվածությունը, մի բան, որ հստակորեն նկատելի է նրանց կարգավիճակից։

Արդ, բնակավայրերի ո՞ր տիպերին կարելի է վերագրել Ներսես Գ-ի հիմնադրածը։ Այն գյուղ էր, ավա՞ն, դաստակե՞րտ, թե՞ մեկ ուրիշ բնակավայր։ Նշենք, որ և՛ Սեբեոսը, և՛ Հովհաննես Դրասխանակերտցին այս հարցի պատասխանը չեն տալիս։ Թ.Ավդալբեգյանը հակված է կարծելու, թե Ձվարթնոցի շուրջը եղել է գյուղ, ուր նրա հիմնադիրը ոչ միայն խմբել է կրոնավորների, այլև՝ շինականների երդեր, որպեսզի վերջիններս նրանց համար «վար ու ցանք և կալ ու կուտ անեին»՝ նրանց հացիւ ապրեցնելու համար»¹⁴։ Նա նշում է նաև այդ գյուղի անունը՝

¹² Ավդալբեգյան Թ., Ձվարթնոցի շուրջը, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 156-158։

¹³ Манандян Я., Проблема общественного строя доаршакидской Армении, Երևան, 1981, էջ 451, հմմտ. Еремян С.Т., О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, N1, с.19. Սարգսյան Գ.Խ., Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962, էջ 27, ծանոթ. 1։

¹⁴ Ավդալբեգյան Թ., էջ 158։

Ս.Գրիգոր, հերքելով Հովհ.Շահխաթունյանցի տեսակետը, որը նկատի առնելով Փարպիի Ս.Գրիգոր փոքրիկ մենաստանը, գյուղը՝ Փարպին նույնացնում է Ս.Գրիգորի հետ¹⁵:

Թեև Սեբեոսը և Հովհաննես Դրասխանակերտցին չեն նշում Ջվարթնոց բնակավայրի բնույթը, բայց Հ.Մանանդյանն իրավացի է, երբ այն համարում է կալվածատուն-դաստակերտ: Վերջիններս, նրա կարծիքով, թագավորական, նախարարական և եկեղեցական վիլլաներ ու կալվածատներ էին: Հավելենք, որ հակառակ որոշ ուսումնասիրողների, Հ.Մանանդյանը դրանք չի դիտում ստրկատիրական տնտեսություններ¹⁶:

Գ.Սարգսյանը ստրկատիրական տնտեսությանը բնորոշ բնակչության կազմակերպման ձևերի փոփոխության հետևանք է համարում Ջվարթնոցի վերաբերյալ Սեբեոսի և Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշյալ դիտարկումը, որը հետևանք էր բնակչության կազմակերպման նոր՝ ավատատիրական ձևերի, երբ եզրույթները (դաստակերտ, ազարակ և այլն) փոխում են իրենց բովանդակությունը կամ էլ նոր երանգ ստանում¹⁷: Բայց Գ.Սարգսյանն անպատասխան է թողնում այն հարցը, թե նոր պայմաններում դրանք ինչ բովանդակություն կամ երանգ ստացան:

Այնուհետև, Սեբեոսը կարևոր տվյալներ է հաղորդում մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ: Նա անդրադառնում է Աղթամար կղզում իրականացված բնական պայմանների փոփոխությունների և այնտեղ հայերի, իսկ հարևան գավառներում՝ օտարների վերաբնակեցումների մասին: Ըստ պատմիչի, Թեոդորոս Ուշտունին մտահոգված սեփական երկրի անվտանգությամբ, իր ուժերը մշտապես պատրաստի վիճակում էր պահում՝ հարկ եղած դեպքում հակահարված տալով հակառակորդին: Իշխանը բարեկարգեց ու բնակեցրեց Աղթամարը և փրկեց շատ գավառներ¹⁸: Կղզու բնակեցումը ենթադրում է այնտեղ նոր բնակավայրերի հիմնում:

Բայց քաղաքական կուրսի կտրուկ փոփոխությունից և Արաբական խալիֆայության հետ 652թ. պայմանագիր կնքելուց հետո, Հայոց իշխանը հարկադրված էր երկրի պաշտպանության համար Ասորիքի արաբ կառավարիչ Մուավիայից պահանջել 7 հազար արաբ օգնական զինվորներ, որոնց նա բնակեցրեց Վանա լճի մերձակայքում՝

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Манандян Я., с. 450-451.

¹⁷ Սարգսյան Գ.Խ., էջ 27, ծանր.1, նույնի "О двух значениях термина дастакерт в ранних армянских источниках" Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология. Сборник в честь семидесятилетия члена-корреспондента АН СССР Н.В.Пигулевской, М., 1967, с. 101, прим. 12.

¹⁸ Սեբեոս, էջ 134:

Աղիովիտ ու Բզնունիք գավառներում¹⁹: Սա Հայաստանում արաբների հիմնավորվելու առաջին փաստերից մեկն է:

Եթե նշված համեմատաբար սահմանափակ թվով արաբ զինվորների հաստատումը Հայաստանում ինչ որ չափով թելադրված էր բյուզանդացիներից երկրի անվտանգությունն ապահովելու հանգամանքով, ապա հետագայում նրանց զանգվածաբար ներթափանցումը Հայաստան կապվում էր վերջինիս նվաճման ու հնազանդ պահելու, ինչպես նաև՝ արաբաբյուզանդական ու արաբախազարական զինված բախումների ժամանակ ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձած Հայաստանում հուսալի նեցուկ ունենալու անհրաժեշտության հետ²⁰:

Հայաստան գաղթեցված արաբական ցեղերի տարածման աշխարհագրությունը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում: Ապահունիքում հաստատվել էին Սուլամի ցեղին պատկանող Ջահհաֆյանները, որոնք որոշ ժամանակ տիրում էին Արշարունիքին ու Ղվինին: Աղծնիքը Շայբանիների ձեռքում էր, Ապահունիքն անցավ Կայսիկներին, Բերկրին՝ Ութմանիկներին: Արաբները տիրում էին Հայաստանի ռազմատնտեսական կենտրոններ Ղվինին, Նախճսվանին, Կարնո քաղաքին, Մանազկերտին, Խլաթին, Բաղեշին, Աշմուշատին և ուրիշ բնակավայրերի²¹: Կարևոր էր նաև ռազմավարական ճանապարհների վրա նրանց հաստատած հսկողությունը:

705թ. Նախճավանում և Խրամում հայ ազնվականության դեմ կազմակերպված սպանդից հետո Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին (693-726) հարկադրված էր հեռանալ Բյուզանդիայի սահմանները և հաստատվել Սև ծովի ափամերձ շրջանում Փոթիում²²:

Հայերի արտագաղթն ավելի ծավալվեց, երբ 774-775թթ. ապստամբությունը ճնշվեց արաբական ուժերի կողմից: Շապուհ Ամատունու ու նրա որդու՝ Համամի առաջնորդությամբ 12 հազարանոց հայ զաղթականների հեռանալը²³ տվյալ ժամանակաշրջանում հանգեցնելու էր բնակչության կազմում որոշ տատանումների: Այս երևույթն առավել նկատելի եղավ Սամիկոնյան նախարարական տոհմի Բյուզանդիա կամ Վրաստան անցնելու օրինակով: Ջրկվելով իրենց նախկին տերերից, Սամիկոնյանների կալվածքներին տեր դառնալու

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Տես Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 59:

²¹ J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et L' Islam. Nouvelle ed., revue et mise à jour par M. Canard, Lisbonne, 1980, p. 382-394, հմմտ. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները, էջ 66-86, 96-120:

²² Ղևոնդ, էջ 35:

²³ Ղևոնդ, էջ 168:

փորձեր կատարեցին եկվոր արաբները: Բագրևանդի ճակատամարտում (775) զոհված Մուշեղ Մամիկոնյանի դուստրն, օրինակ, ամուսնացել էր արաբ Ջահհաֆյանի հետ: Վերջինս տիրել էր Արշարունիքի մի մասին և փորձում էր ձեռք բերել նրա մյուս մասը ևս²⁴:

Երկրի բնիկ տերերը հայրենիքի սահմանները լքելուց բացի հարկադրված էին փոխել իրենց բնակության վայրերը երկրի ներսում: Այս երևույթն ակնհայտ է դառնում Գնունիների օրինակով: Աղիովիտ գավառին տիրող նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչներն ի վիճակի չլինելով հակազդել Վանա լճի հյուսիսային շրջաններում հաստատված արաբներին, դիմեցին հայոց իշխան Աշոտ Մսակերին (մոտ 790-826): Վերջինս հազար հոգուց բաղկացած իր մարդկանցով նրանց գաղթեցրեց ու վերաբնակեցրեց Տայքում²⁵։ Տայքը, տվյալ ժամանակաշրջանում, իրոք, ապահով տեղ էր: Այն արաբներից մաքրել էր Աշոտ Մսակերը, այնտեղ կառուցել էր Կամախ ամրոցը, ուր հաստատել էր իր ընտանիքը²⁶:

Հայաստանի արաբ գաղթականներն ակտիվացան երբ IX դ. կեսին սկսված ապստամբությունը ծնշելու համար Աբասյան ալ-Մուտավաքիլ արուլ Ֆադլ Ջաֆար Մուհամմադ (847-861) խալիֆն այստեղ ուղարկեց պատժիչ մի զորախումբ՝ ազգությամբ թուրք Բուղա ալ-Կաբիրի գլխավորությամբ: Դրանից հետո տեղի արաբներն այնքան անկաշկանդ ու համարձակ դարձան, որ ամենուրեք առաջնորդում էին Բուղային ի մուտ և ելս աշխարհիս²⁷: Բուղայի արշավանքը նպաստեց Հայաստանում արաբ տարրի նոր ալիքի տարածվելուն: Նրանք, «որ ելեալ էին զհետ նորա ընտանեօք իւրեանց, և ձեռնամուխ եղեն բաժանել զերկիրն յինքեանս. և արկանէին վիճակս և լարս ձգէին ի վերայ սահմանաց և բնակէին յամուրս աշխարհիս աներկիւղս...»²⁸:

VII դ. Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի բնականոն ընթացքը կաշկանդում էին ոչ միայն արաբների տիրապետության հետ կապված իրադարձությունները: Դրանցից բացի զգալի էր նաև խազարական գործոնը: Հյուսիսկովկասյան ռազմատենչ այս ցեղերը երբեմն խուժում էին Հայաստանի սահմանները, երկիրն ու բնակչությանը ենթարկում ասպատակությունների ու նորանոր փորձությունների: Ի պատասխան դրանց՝ արաբները խազարների դեմ

²⁴ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 105:

²⁵ Վարդան, էջ 106:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 105:

²⁷ Թովմայի վարդապետի Արժրունոյ Պատմութիւն տանն Արժրունեաց, Ս.Պետերբուրգ, 1887, էջ 131:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 152:

նազմերթեր էին կազմակերպում, որոնց մասնակցում էին հայկական ուժերը կատարելով զինվորական ծառայության որոշակի պարտիք, որոնցից նրանք քիչ էին տուժում:

Արաբական իշխանություններն երկրի բնական հարստությունների շահագործումը դարձրել էին իրենց մենաշնորհը և դրանցից օգտվում էին անխնայաբար:

Արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրն անդրադառնալով VII դ. 90-ական թվականների սկզբներին Մուհամմադ իբն Մարուանի՝ Ջազիրիայի և Հայաստանի կառավարիչ նշանակելուն, հայտնում է, որ մինչև նրա արշավանքը Տառնիսի (Թիրիսի) լիճը ձկնորսության համար ազատ է եղել, բայց Մարուանը արգելել է ձկան որսը և դրա համար նշանակել հատուկ պաշտոնյա, որը զբաղվել է նրա որսով և վաճառքով²⁹: Այնուհետև նա շարունակում է. «Այս տառնիսը (թիրիսի) աշխարհի հրաշալիքներից է, քանզի փոքր ծուկ է, որը տարվա որոշ եղանակին է երևան գալիս լճում: Առաջանում է մի գետի մեջ, որը թափվում է լիճը, այնքան շատ, որ կարելի է ձեռքով որսալ և մանավանդ հատուկ պատրաստված գործիքների միջոցով: Երբ այդ եղանակը վերջանում է, այլևս ոչինչ չի մնում»³⁰: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ խոսքը Վանա լճի և նրանում բազմացող տառնիս ձկան մասին է, իսկ գետը նույնանում է լիճը թափվող Առեստի հետ: Հիշյալ գետի ափին էր գտնվել Առեստավանը, որը Արշակունիների օրոք արքունական ձկնորսարան էր³¹: Տառնիս ծուկը, ըստ Մ. Գրաբի աշխարհագետ Իբն Հաուկալի, արդյունաբերական նշանակություն է ունեցել: Այն աղվել է, չորացվել և արդյունահանվել շատ երկրներ, որոնց թվում Առսուլ, Ջազիրա, Իրաք և Ասորիք³²:

Տառնիսի իբրև Հայաստանից գանձվող բնահարկի մի տեսակի մասին վկայություն ենք գտնում X դարի մեկ ուրիշ արաբ հեղինակի՝ Ջահիզարիի հարկային ցուցակում, որի տվյալները վերաբերում են Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆայի (785-809) ժամանակաշրջանին: Այս հարկացուցակի համաձայն Հայաստանը արաբներին տարեկան տվել է

²⁹ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Արաբական աղբյուրներ, Բ, Իբն ալ-Ասիր, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ, Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 62:

³⁰ Իբն ալ-Ասիր, էջ 62:

³¹ Երենյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի» Երևան, 1963, էջ 37, 50, 98, 99, 109:

³² Տես Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում, «Հոգևածների ժողովածու», Երևան, 2004, էջ 202:

10 հազար ռաթլ (լիտր) տառելի³³։ Բացի վերջինից հիշյալ հարկացուցակում նշվել է նաև նույն չափի աղած՝ մշակված ձուկ։

Ջահշիարիի հարկացուցակը կրկնում է 14-15-րդ դդ. հեղինակ Իբն Խալդունը, որի հարկացուցակում Ջահշիարիի կողմից նշված «աղած, մշակված ձուկ» տաս հազար ռաթլ» արտահայտության փոխարեն գտնում ենք «աղած սուրմահի տաս հազար ռաթլ» կապակցությունը։ Սուրմահին կամ շուրմահին պարսկերեն է, որը նշանակում է աղած ձուկ։ Այս բառը հիշատակվում է IX դ. աշխարհագետ Իբն ալ-Ֆակիհի կողմից, երբ նա նշում է Արաքս գետի մեջ եղող շուրմահի մասին, որը միայն այդ տեղում է լինում տարվա որոշ եղանակի։ Իբն ալ-Ֆակիհը այնուհետև նշում է ձկան այս տեսակի համեղ ու փափուկ լինելը³⁴։

Ձկան պաշարներից բացի երկրի բնական հարստությունները գիշատչորեն օգտագործելու վերաբերյալ առավել հատկանշական կարող է լինել ընդերքի հարստություններից արծաթի հանույթի սպառման փաստը։ Այս երևույթն այնքան տարածում էր գտել, որ Ղևոնդ պատմիչը եզիդ իբն Ուսայդ ալ-Սուլամիի VIIIդ. երկրորդ կեսի՝ (759-769) և Հասան Իբն Կահթաբայի (771-775) ոստիկանության երկրորդ շրջանների կապակցությամբ պարզորոշ գրում է. «զի վախճանեաց զգիւտ արծաթոյ ի յերկրես»³⁵ կամ «քանզի ամենևին նուազեալ էր զիւտ արծաթոյ յաշխարհես հայոց»³⁶։

Հայաստանի բնական հարստությունները մեծ չափերով օգտագործելու վերաբերյալ կան ուրիշ փաստեր ևս։ Հայաստանն ընդհանրապես համարվում էր «որդան կարմիրի» հիմնական մատակարարը։ Այս արժեքավոր հումքը հասնում էր մինչև Հնդկաստան, իսկ վաճառված արդյունահանվող բոլակն օգտագործվում էր արաբական երկրներում հրուշակեղենի արտադրության մեջ³⁷։

Երկրից դուրս տարվող բնական միջոցների որոշ մասը տեղափոխվում էր Տիգրիս և Եփրատ գետերով։ Ձանգվածային բնույթ էր կրում Հայաստանի հարավային լեռնային անտառապատ գոտուց հատված շինափայտի տեղափոխումը Եփրատ գետով։ Տիգրիսը ևս ծառայում էր իբրև նավագնացության հարմար միջոց։ Նրանով Հայաստանից ապրանքները հասնում էին Մոսուլ³⁸։

³³ Իրացում այս կշռաչափը հավասար էր 406,25 գրամի (Տես Хинц В., Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему, Перевод с немецкого Ю.Э.Брегеля, Москва, 1979, с. 37.)։

³⁴ Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայաստանի բնահարկը, էջ 202։

³⁵ Ղևոնդ, էջ 135։

³⁶ Նույն տեղում, էջ 139։

³⁷ Տես Мец А., Мусульманский ренессанс, Москва, 1966, с. 342.

³⁸ Նույն տեղում, էջ 377-378։

վավերագիրն ու նրա հեղինակն արժանացել են հետազոտողների ուշադրությանը⁴³։ Մասնավորապես նրանք կանգ են առել Եվստափոս Բոյիլասի հայրենի Կապադովկիայից գաղթելու և նոր բնակավայրում հաստատվելու մանրամասներին՝ իբրև նրա վերջնական հանգրվան մատնանշելով տարբեր վայրեր։ Ուշադրություն է դարձվել Եվստափոս Բոյիլասի տիրույթների տեղագրությանը, սեփականության ձևերին, եկամտի աղբյուրներին, նրա հովանավորներին, հպատակներին և կտակի ուսումնասիրության պատմությանը։

Բոյիլասը Կ.Պոլսի արքունիքում գրավում էր բարձր դիրք։ Դա է հաստատում մայրաքաղաքի «Ոսկե պալատ»ում նրա ունեցած պրոտոսպաթար աստիճանն ու հյուպատոս տիտղոսը։ Նա ծնունդով Կապադովկիայից էր, որտեղից մեկ և կես շաբաթվա ճամապարհ անցնելուց հետո հաստատվել էր Կղարջքում, ավելի ստույգ՝ Արտամնուքում, ուր տեղ էր դարձել մի շարք կալվածքների։ Ենթադրվում է, թե այս տիրույթները նա ստացել էր բյուզանդական կառավարությունից⁴⁴, թեև հիշյալ վարկածը միանշանակ չի ընդունվել⁴⁵։

Բոյիլասը բնակվել էր հայերի միջավայրում «այլ հավատք պաշտող ու այլ լեզվով խոսող ժողովուրդների մեջ»։ Նա առանձնապես համակրանքով չի խոսում նրանց մասին։ Բոյիլասն անուն առ անուն հիշատակում է բոլոր այն տասնմեկ տիրույթները, որոնք նոր բնակավայրում իրեն էին պատկանել։ Դրանք էին՝ Բուզինան, Եսայասը, Տանձուտ-Չալիման, Ուզիկի գյուղը, Կոպտերիոնը, Խոսպակրատը, Օփիդոբունին, Կուսներիան, Կալմուխը, Վարդան և Պարարունին։

Ինչպես նշվեց, հիշյալ բնակավայրերը հայկական էին։ Այդ են հաստատում ոչ միայն Բոյիլասի հաղորդումը, այլև դրանց մի մասի դեռևս պահպանված հայերեն անվանումները (Բուզինա-Վժան, Կալմուխի-Կամախ, Տանձուտ-Չալիմա), իսկ մյուսները կամ հայերենի աղավաղումներ են կամ էլ հայերենից ուղղակի թարգմանություններ (Վարդա, Խոսպակրատ-խոզաբիր-խոտաբարտ, Օփիդոբունի= Օձերի լեռ)։

Կտակում Բոյիլասը նշված ստացվածքները հիշատակում է տարբեր տերմիններով՝ գյուղ, պրոաստիոն, կալվածք։ Բուզինան,

⁴³ Այս մասին տես Բարթիկյան Զ., Եվստափոս Բոյիլասի կտակը (1059թ.) որպես Զայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Զայ-բյուզանդական հետազոտություններ», հ.առաջին, Երևան, 2002, էջ 57-94, նույնի Критические заметки о завещании Евстафия Воилы (1059), նույն ժողովածուի երկրորդ հատորում, էջ 63-74, Литаврин Г.Г., Относительные размеры и состав имущества провинциальной византийской аристократии во второй половине XI в. (По материалам завещаний), Византийские очерки, Москва, 1971, с. 152-168.

⁴⁴ Բարթիկյան Զ., Եվստափոս Բոյիլասի կտակը, էջ 398։

⁴⁵ Литаврин Г.Г., Относительные размеры, с. 160.

օրինակ, հիշվում է կալվածք (հունարեն՝ Κτήμα): Կալվածքը և գյուղը (χωριον) թեև նույնական են, այսինքն նրանք գյուղական բնակավայրեր են, բայց ունեն նաև տարբերակիչ գծեր: Գյուղերում տները միմյանց մոտիկ են, մինչդեռ կալվածքներում դրանք միմյանցից զգալիորեն հեռու են և յուրաքանչյուրը կառուցված է առանձին հողակտորի վրա⁴⁶: Վարդան հիշատակվում է իբրև պրոաստիոն (προαστειον), իր նախնական իմաստով պրոաստիոնը քաղաքի արվարձանն էր, բայց միջնադարյան Բյուզանդիայում այն նոր բովանդակություն էր ստացել և ցույց էր տալիս կալվածատիրոջ հողերը մշակողների բնակության վայր: Հարկ է նշել, որ այս համատեքստում նկատվում է տերմինի երկու իմաստներից շեղում՝ Տանձուտ-Սալիմ պրոաստիոնը, իր կալվածատիրոջ՝ Եվստաթիոս Բոյիլասի բնակության վայրն էր դարձել: Պրոաստիոնում կային հողային տարբեր տիրույթներ՝ մշակելի տարածքներ, արոտավայրեր, անտառապատ շերտեր և այլ մշանակության զանգվածներ⁴⁷:

Նկարագրելով իր նոր բնակավայրը, Եվստաթիոս Բոյիլասը դիտել է տալիս նրա անբարեկարգ և բնակության համար ոչ պիտանի լինելը: Դա զարշահոտ, անտանելի տեղ էր, օձերի, կարիճների ու վայրի գազանների բույն, որը հանգիստ չէր տվել դիմացում ապրող հայերին, որոնք սարսափահար էին եղել: Այդ վայրը նա սրով ու հրով մոխրի էր վերածել⁴⁸: Կտակի այս հատվածը Հ.Բարթիկյանը մեկնաբանել է այլաբանորեն՝ օձերին, կարիճներին ու վայրի գազաններին դիտելով թողդրակեցի աղանդավորներ⁴⁹: Հ.Բարթիկյանի ենթադրությունը Գ.Գ.Լիտավրինը իրավացիորեն պակաս հավանական է դիտել: Կտակում տեղ գտած արտահայտության հիշյալ ձևը, ըստ նրա, բնորոշ է բյուզանդական, մասնավորապես, վարքագրական գրականությանը: Բոյիլասի տվյալ հաղորդումը նա դիտում է չափազանցություն, որը բնորոշ է կտիտորին կամ վերաբնակիչին և միայն այդքանը: Գ.Գ.Լիտավրինի եզրահանգմամբ տվյալ արտահայտությունը պետք է ուղղակի իմաստով հասկանալ: Այդ է հաստատում ըստ նրա նաև Օփիոդորունի տեղանունը: Որը թարգմանվում է «Օձերի լեռ»⁵⁰:

Եթե հավատանք Եվստաթիոս Բոյիլասի խոսքերին, ապա նոր բնակավայրում նրա գործունեությունն ընթացել է հիմնականում երկու ուղղությամբ՝ մի կողմից նոր տարածքների յուրացում, մյուս կողմից շինարարության ու վերականգնողական աշխատանքների ծավալում: Նա կարգի է բերել արոտավայրերն ու ագարակները, հիմնել անտառներ,

⁴⁶ Բարթիկյան Հ., Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, էջ 85, ծանթ.15:

⁴⁷ Տես Նույն տեղում, էջ 85-86, ծանթ. 19:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 76-77:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 71:

⁵⁰ Литаврин Г.Г., Относительные размеры, с.160, прим.22.

այգիներ ու պարտեզներ, իրականացրել ջրաշինարարություն, կառուցել ջրաղացներ, բնակարան, հիմնել վանք և իրագործել այլ ձեռնարկումներ:

Վերը նշված տիրույթների մեծ մասը եղել են լքված ու անմարդաբնակ: Բոյիլասի հավաստումով ինքը դրանցում կատարել է վերականգնողական աշխատանքներ՝ ծախսելով զգալի միջոցներ⁵¹:

Բոյիլասի վկայությամբ նշված կալվածքները տարբեր միջոցներով դուրս էին եկել իր հրավասությունից: Չորս կալվածք վաճառքի կամ օգտագործման պայմանով փաստորեն բռնագրավել էին նրա «տերերը»՝ բանակաթեմի դուքս Միքայելը, և նրա որդի մագիստրոս Վասիլիոսը, իսկ երեքը նա կտակել էր տարբեր անձանց: Նրա տնօրինության տակ եղած տասնմեկ տիրույթներից միայն չորսն էին մնացել՝ Տանձուտ-Սալիմը, Բուզինան, Պարաբունիոնը և Եսայասը: Վերջինս էլ հինգ լիտր ոսկով նա կտակել էր իր փեսային՝ Միքայելին: Այստեղ փաստորեն առկա է սովորական առք ու վաճառքի գործառնություն⁵²:

Վերը տեսանք, որ Բոյիլասը տեղեկացնում է շրջապատում բնակվող հայերի մասին: Նա նաև ցույց է տալիս բնակավայրերից շատերի լքյալ, անմարդաբնակ ու ամայի լինելը, որոնք իր ջանքերով բարեկարգվել են: Եթե վերջինս արդյունք չէ ցանկալին իրական ներկայացնելու նրա ջանքերի, ապա լքյալ բնակավայրերի առկայությունը կարելի է կապել հայ բնակչությանն իր բնօրրանից գաղթեցնելու Բյուզանդիայի քաղաքականության և սելջուկյան արշավանքների հետ:

Կարելի է կարծել, որ Բոյիլասի նոր բնակավայրում բնակվում էին զգալի թվով բյուզանդացիներ կամ քաղկեդոնականություն ընդունած բնիկներ: Օրինակ՝ միայն նրա կողմից ազատություն ստացած և անուն առ անուն թվարկված ստրուկների թիվը 13 էր: Եթե սրանցից յուրաքանչյուրի ընտանիքը բաղկացած լիներ նվազագույնը հինգ շնչից, ապա միայն ազատություն ստացած ստրուկներն իրենց ընտանիքների անդամների հետ կկազմեին 65 հոգի: Թեև նշված անձանց մի քանիսի անուններից դատելով նրանց բյուզանդացի լինելը անհավանական է համարվել, բայց նույնիսկ այդ դեպքում վերջիններիս թիվը մեծ չէ, դրանից բացի եղել են նաև ազատություն չստացած ստրուկներ, որոնց ոչ անունները, ոչ էլ թիվը կտակագիրը ցավոք չի նշում: Բոյիլասի 11 տիրույթներում նրա կախյալ մարդկանց թիվը չէր կարող անցնել 200-ից⁵³:

Եվստաթիոս Բոյիլասն իր նստավայր դարձրած Տանձուտ Սալիմա գյուղում կառուցել էր Ս.Աստվածածնի վանքը, իսկ նրա մայրը,

⁵¹ Բարթիկյան Հ., Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, էջ 77:

⁵² Նույն տեղում, էջ 77-78:

⁵³ Литаврин Г.Г., Относительные размеры, с.165.

կինը և որդին թաղված էին մեկ ուրիշ՝ Ս.Վարվառայի վանքում: Բյուզանդական վանքերն ու եկեղեցիներն ինչպես հայտնի է, բավարարում էին ոչ միայն հավատացյալների կրոնական պահանջմունքները, այլ տնտեսական ու մշակութային կարևոր կենտրոններ էին: Նշենք, որ նա ոչ միայն ղեկավարում էր վանքերի տնտեսությունն, այլև միջամտում էր վանականների կյանքի հարցերին: Վանքերը հենակետ էին ծառայում նաև քաղկեդոնականությունը ոչ դավանակից բնակչության մեջ տարածելու գործում: Այս առումով Բոյիլասի վանքերը չպետք է բացառություն լինեին:

Այն, որ Բոյիլասի համար դավանանքը ոչ երկրորդական մշակութային ունեւ, ակնհայտ է դառնում նրա կտակից: Սկզբում, ինչպես ասվեց, նա շեշտում է իր և հայերի դավանանքի ու լեզվի տարբերությունը, իսկ վերջում ազգականներին, ժառանգներին և ազատ արձակվածներին խստորեն պատվիրում է չչեղվել ուղղափառ հավատից, հակառակ դեպքում պահանջում է ժառանգներին, զրկել ժառանգությունից, ազատ արձակվածներին նորից ստրկացնել, իսկ «դրսի մարդկանց» վռնել իր տիրույթներից⁵⁴:

XI-XII դդ. Բյուզանդական վանքերի կանոնադրությունների ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ նրանցից յուրաքանչյուրում վանականների թիվը կարող էր նվազագույնը լինել հինգ, իսկ առավելագույնը՝ մի քանի հարյուր⁵⁵: Մենք Ս.Աստվածածնի և Ս.Վարվառայի վանքերի վանականների թվի վերաբերյալ տեղեկություն չունենք: Բայց անուղղակի տվյալներից կարող ենք եզրահանգել, որ դրանք թիվը զգալի է եղել: Այդ են հաստատում կոնտորի կողմից վանքերին կատարած չափազանց հարուստ շարժական ու անշարժ արժեքների նվիրաբերումները, հատկապես բազմաթիվ ու բազմապիսի արարողական պարագաներն ու սպասքները:

Կտակի վերջում Բոյիլասը պայման է դնում իր դուստրեր Իրենեի և Մարիայի վրա, որ այլ տեղում բնակվելու դեպքում նրանք կառուցեն Աստվածածնի վանքի նմանը կամ՝ ավելի փոքրը⁵⁶: Այս պայմանը ևս անուղղակի կարող է ցույց տալ Աստվածածնի վանքի վանականների թվի զգալի լինելը:

Բոյիլասի կտակում առկա են սոցիալական մի քանի տերմիններ: Սրանցից է ստրուկ տերմինը, որը բնագրում մշված է հունարենի տարբեր երանգներով: Նրա ստրուկներից ոմանք ազատություն ստանալով՝

⁵⁴ Բարթիկյան Հ., եվստափոս Բոյիլասի կտակը, էջ 82:

⁵⁵ Steh Kazhdan A.П., Византийский монастырь XI-XII вв. как социальная группа. Византийский временник, том 31, 1971, с.52.

⁵⁶ Բարթիկյան Հ., եվստափոս Բոյիլասի կտակը, էջ 82-83:

դարձել էին վարձակալներ և այդ եղանակով մշակում էին նրա տիրույթները:

Կտակում հանդիպում ենք նաև «դրսի մարդիկ» արտահայտությանը, որոնք դիտվում են վարձակալներ: Վերջիններս բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում հայտնի են միսթիոս անունով⁵⁷:

Այսպիսով, եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը կարևոր տեղեկություններ է ամփոփում հայկական տարածքները բյուզանդական կայսրության կողմից զավթելու հետևանքով նրանցում կայսերական վարչակառավարման համակարգ ստեղծելու և սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ ձևավորելու գործում: Բոյիլասի կտակը անհրաժեշտ է առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրել:

Ինչպես վերը նշվեց, նոր բնակավայրերի հիմնումն ու բնակչության վերաբնակեցումը հիմնականում առնչվում էր նոր տարածքների յուրացման հետ, որը կյանքի էր կոչվում տարբեր եղանակներով ու միջոցներով:

936թ. Սյունիքի տիկին Սոփիան, Գնդեվանքի հարևանությամբ, հիմնեց համանուն գյուղը, որը նվիրեց վանքին⁵⁸: Իսկ Շահանդուխտ թագուհու 998թ. վճռագիրը տեղեկացնում է նրա կողմից Հաբանդ գավառի խոպան վայրերից մեկը մշակելու, Տեղ բնակավայրը հիմնելու և այն Տաթևի վանքին նվիրելու մասին⁵⁹:

985թ. Բյուրականի հանդերի ոռոգման համար հայր Գրիգորը ջրանցք է կառուցում⁶⁰, իսկ Տաթևի վանահայր Հակոբի 932թ. կառուցած 30 կմ երկարությամբ ջրանցքը ջրարքի էր դարձրել 150-ից 200 հեկտար հողատարածք⁶¹: 1008թ. կառուցված Գնդեվազի ջրանցքի երկարությունը 24 կմ էր, որն ուներ երեք ջրամբար⁶²:

Անիի ընչեղներից Տիգրան Հոնենցն իրեն պատկանող 7 գյուղերի մի մասն ամբողջովին, իսկ մյուսներն մասնակիորեն 1215թ. նվիրաբերել էր

⁵⁷ Բարթիկյան Հ., նույն տեղում, էջ 93, ժանր.91:

⁵⁸ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 261:

⁵⁹ Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 291-292:

⁶⁰ Վիմական տարեգիր, կազմեաց Կ.Կոստանեանց, Ս.Պետերբուրգ, 1913, էջ 9, Հմմտ. Բարխուդարյան Ս., Դիտողություններ և նոր նյութեր հին Հայաստանի ոռոգման գործի վերաբերյալ «Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության», հ.1, Երևան, 1964, էջ 265: Ս.Բարխուդարյանի տեքստում ջրանցքի կառուցման թվական է նշվել 981-ը:

⁶¹ Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 253-254: Բարխուդարյան Ս., Դիտողություններ, էջ 266:

⁶² Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 262-263: Բարխուդարյան Ս., Դիտողություններ, էջ 266:

իր կառուցած Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն: Ընդգծենք, որ նշված 7 գյուղերից մի քանիսն ինքը՝ նվիրատուն էր հիմնադրել⁶³:

Երբեմն քաղաքական պայմանների հետևանքով նախկին բնակավայրերը վերածվում էին վարչական կամ տոհմական կենտրոնների, երբեմն էլ այդ նպատակի համար հիմնադրվում էին նոր բնակավայրեր:

Երբ XIII դ. սկզբին խաղբակյանները խաչենից վերահաստատվեցին Վայոց ձորում նրանք կենտրոն դարձրին Սրկղունք ավանը և Բոլորաբերդը: Սռաջինը նույնանում է հետագայի Բաշքենդ գյուղին, որտեղ, ըստ ավանդության, գտնվել է Պռոշ իշխանի պալատը, որի առանձին բեկորները Գ. Դովսեփյանի տեղեկությամբ «մինչև վերջին ժամանակները մնացել էին»: Սրկղունքից հետո հիշյալ իշխանական տոհմի երկրորդ գլխավոր կենտրոնը Մարտիրոս գյուղն էր, որը Պռոշ իշխանի և իր որդի Սմիր Դասանի հրամանով 1283թ. հիմնադրել էր Դեղիկի որդի Մխիթարը⁶⁴: Մարտիրոսի հիմնադրման վավերագիրը պահպանվել է գյուղում, աղբյուրի մոտ կանգնեցված դեղնավուն գրանիտե վեհատեսիլ խաչքարի չորս կողմում գրված հետևյալ արձանագրության մեջ.

«ՅԱՆՈՒՆ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՅ. ԵՄ ՍԽԻԹԱՐ, ՈՐԴԻ ԴԵՂԱԿԱ, ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻՆ ՄԵԾԻՆ ՊՈՒՄԵՈՆ ԵՒ ՈՐԴՈՒ ԻՒՐՈ ՊԱՐՈՆ ՀԱՄԱՆԱ, ՇԻՆԵՑԻ ԶԳԵԱՒՂՍ ԶՄԱՐՏԻՐՈՍՍ ԵՒ ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԽԱՉՍ Ի ԴՈՒՌՆ ՄԲ. ՎԿԱՅԱՐԱՆԻՍ Ի ԲԱՐԵՆԱՄՍՈՒԹԻ ԻՆՉ ԵՒ ԱՄՈՒՆՈՒ ԻՄՈՒ ՄԱՄԵՐԻՆ, ԵՒ ՈՐԴՈՒ ԻՄՈՒ ԽԱՐԻՓՇԱՀԻՆ, ԵՒ ԴՍՏԵՐ ԻՄՈՒ ՈՋՈՒՔԱՆԻՆ: /ՔՍ. ՅԱ. ԿԱԶՍԵՑԱԻ ԶԵՈՒԱՍԲ ԸՆՀ /ԱՌՈՐԻՍ. Ի ԹՎ.: ՉԼԲ: ՈՐԶ /ԸՆԹԵՈՒՈՒԶ ՅԻՇԵՑԵՔ / Ի ՏՐ.⁶⁵»:

Բնակության նոր վայրեր կարող էին հիմնադրվել նաև այն պարագայում, երբ հները դրսեկ նվաճողների կողմից կամ տարերային աղետների հետևանքով ավերվում էին: Սյս կապակցությամբ վկայակոչենք Կիրակոս Գանձակեցուն, որի հաղորդմամբ Սարգիս անունով մեկը երկրաշարժի հետևանքով իր ավերված գյուղը տեղահան արեց ու այն վերաշինեց Գետիկ վանքի մոտ⁶⁶:

Սյս դեպքերում գյուղերը երբեմն կարող էին կոչվել իրենց հիմնադիրների անուններով, ինչպես որ այդպիսիք գտնում ենք

⁶³ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Դ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 63:

⁶⁴ Տե՛ս Դովսեփյան Գ., խաղբակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928, էջ 36-38, 44-45:

⁶⁵ Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վայոց ձոր, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 183:

⁶⁶ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Դայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 210:

Ստեփանոս Օրբելյանի պատմական երկում՝ Վասակակերտ, Վասակաշեն
և Երվանդակերտ⁶⁷:

Սակայն համարձակ քայլ արած կլինենք, եթե անվերապահորեն
պնդենք, թե մարդկանց անուններով հայտնի գյուղերի հիմնադիրներն
եղել են հենց այդ նույն մարդիկ: Այնինչ Ստեփանոս Օրբելյանի
տեքստում հանդիպում են գյուղանուններ, որոնք կազմված են երկու
տարրերից՝ անձնանունից և որևէ տիրույթ ցույց տվող բառից, ինչպես
օրինակ՝ հուշում են Գեղամաբակ, Սահակաբակ, Վաչեիբակ
գյուղանունները⁶⁸: Այս տիրույթները գտնվել են նշված գյուղերի նախկին
տեղերում և պատկանել հիշյալ անձանց:

Չպետք է աչքաթող անել գյուղերի հիմնադրման մեկ այլ կարևոր
գործոն: Գյուղական բնակչության թվի աճի ու մշակելի տարածքների
կրճատման հետևանքով հին գյուղերի կողքին երևան էին գալիս նորերը:
1201թ. Ձաքարե ամիրսպասալար Ձաքարյանի Հառիճում փորագրված
վիմագրում երբ խոսվում է նվիրաբերված տիրույթների սահմանների
մասին, նշվում է նաև Հին Հառիճա տեղանունը⁶⁹: Դժվար չէ եզրակացնել,
որ հնի կողքին եղել է նաև նոր Հառիճը: Իսկ Ստեփանոս Օրբելյանի
երկում բազմաթիվ են վերին, ներքին, մյուս և այլ որոշիչներով
տեղանունները: Բերենք դրանցից մի քանիսը միայն. ունենք Լիմ և Վերին
Լիմ⁷⁰, Գողաձոր ներքին և Գողաձոր վերին⁷¹, Կարբինք վերին և Կարբինք
ներքին⁷² տեղանունները: Նշված գյուղերի հիմնադրման գործի
նախաձեռնողներն եղել են տվյալ գյուղերի համայնքները:

Առևտրական բանուկ ճանապարհների հանգույցում նույնպես
հիմնվում էին գյուղական բնակավայրեր: Խաչեն գավառում հայտնի էր
Վաճառատեղ անունով գյուղատեղ, որը գտնվում էր Խաչեն գետի
հովտում՝ Վանք և Առաջաձոր գյուղերի միջակայքում: Տեղանունը
վկայված է Կոշիկ անապատի մի արձանագրության մեջ⁷³: Տվյալ
բնակավայրի անունը հուշում է նախապես նրա առևտրական կենտրոն
լինելու մասին, որի շուրջը ձևավորվել է համանուն գյուղը:

XIII դարում հիմնադրված գյուղաքաղաքի խմբին է դասվում
Առաքելոց վանք-բնակավայրը: Այն գտնվում էր պատմական Կայենո
գավառում, Կունեն գետակի ափին: Աշխարհագրական նպաստավոր

⁶⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 510, 516, 523, 513, 514, 519:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 515:

⁶⁹ Վիմական տարեգիր, էջ 43:

⁷⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 520:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 511:

⁷² Նույն տեղում, էջ 517:

⁷³ Տես Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս.Բարխուդարյան,
Երևան, 1982, էջ 30:

դիրքի շնորհիվ Առաքելոց կոչված տեղանքը դարձել էր Վրաստանի և Աղվանքի հետ Հայաստանին կապող կարավանային ճանապարհների հանգույց, առևտրաարհեստագործական կարևոր կենտրոն: Տեղագիրների նկարագրությամբ տեղացիները գյուղատնտեսությամբ հատկապես երկրագործությամբ զբաղվելու հնարավորություն գրեթե չեն ունեցել նրա անտառապատ բարձր լեռների ու խոր ծորերի պատճառով: Բայց դա չէր խանգարել, որ Առաքելոց վանք բնակավայրը դառնար արևտրաարհեստագործական կարևոր կենտրոն, իսկ նրա բնակիչներն նյութապես բարեկեցիկ վիճակում լինեին⁷⁴:

Վիմագրերում, մատենագիրների երկերում պահպանվել են տեղանուններ, որոնք նախկինում այլ նպատակների են ծառայել կամ օգտագործման համար պիտանի չեն եղել: Սրանցից են՝ Ծովատեղը, Տգրկածովը, Ղամշկուտը, Կորդը, Խուպանը և այլն:

Այսպիսով, VII-XIII դդ. Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմում նկատելի դարձան հայերի հոծ զանգվածների արտագաղթի դեպքերը: Այս գործընթացին զուգահեռ ծավալվեց օտար՝ արաբական և բյուզանդական տարրերի ներգաղթը: Սակայն եկվորների ու բնիկների էթնիկական միավորում տեղի չունեցավ: Միաժամանակ երկրի ներսում իրականացվում էին բնիկների վերաբնակեցումներ՝ իբրև հետևանք նրանց անապահով կացության:

Բնակչության աճն ու դրա հետևանքով մշակելի հողերի կրճատումը հարկադրում էր գյուղական համայնքներին նոր տարածքներ ձեռք բերել և նոր բնակավայրեր հիմնել: Աշխարհիկ և հոգևոր ավագանու ներկայացուցիչները դրանով ոչ միայն շահագործված էին նոր բնակավայրերը դարձնել բարեշեն, այլև՝ դրանցում հաստատված բնակչության հաշվին մեծացնել իրենց եկամուտները:

⁷⁴ Տե՛ս Սարգսյան Գ., Առաքելոց վանքամրոցը և գյուղատեղը, «Էջմիածին», 1955, թ. VII, էջ 33-39, թ. VIII, էջ 31-39, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին Ս. Ավագյան, Հռ. Ջանփուլադյան, Երևան, 1977, գրքում հիշյալ բնակավայրի հուշարձանները նկարագրող Ս.Ավագյանը հիմնականում օգտվել է Գ.Սարգսյանի նյութերից: